

HUMANITIES

LANGUAGE WAYS OF CHRISTIANIZATION OF POLAND

Leszek Bednarczuk

Professor, PhD, Polonia University in Czestochowa,
e-mail: l.bednarczuk@live.ap.edu.pl, <http://orcid.org/0000-0002-9722-6916>, Poland

Andrzej Kryński

Professor, PhD, Polonia University in Czestochowa,
e-mail: a.krynski@ap.edu.pl, <http://orcid.org/0000-0001-9635-023X>, Poland

Ioan Horga

Professor, PhD, The University of Oradea,
e-mail: ihorga@uoradea.ro, <http://orcid.org/0000-0001-8791-5243>, Romania

Abstract. On the occasion of the 1050th anniversary of the baptism of Poland, a number of new works appeared on the subject of this event and of the beginnings of the Polish state in the European context, just as it did half a century ago (*Początki państwa polskiego*, 1966). They bring new scientific syntheses (*Chryścianizacja Europy*, 2014; *Chryścianizacja „Młodszej Europy”*, 2016) and textbook perspectives (*Nowak*, 2014; *Ożóg*, 2015, *Walkowski*, 2015-2016), as well as important detailed arrangements on the oldest contacts between the Slavs and the Franks over the central Danube (*Polek*, 2007), connections between southern Poland and Avars and Great Moravia (*Třeštík*, 2009; *Poleski*, 2013), with the Czechs of the first Przemyślids (*Matla-Kozłowska*, 2008). Some historians refer to linguistics, questioning, among others, Czech provenance of the oldest Polish Christian terminology (*Sikorski*, 2011, 2012), or suggesting their own explanations of Polish tribal names and names of the oldest rulers of Poland (*Urbańczyk*, 2008; 2012), which is difficult to agree with, however.

As regards the works of Polish linguists in this field, upon the great works of A. Brückner (1915; 1974) and E. Klich (1927) on Polish Christian terminology and discussions on the Old Church Slavonic language in medieval Poland of K. Lanckorońska (1961), T. Lehr-Spławiński (1962), T. Milewski (1965), only at the end of the 20th century there appeared analytic studies of L. Moszyński (1994), J. Siatkowski (1996), and M. Kucala (2000) and discovery publications of M. Karpluk (*collected in 2010*), especially her «Dictionary of Old Polish Christian Terminology" (*Karpluk*, 2001), based on which we will try to discuss the ways in which it reached Poland. The starting point for the authors' considerations will be the phases of the process of Christianisation and its course in Europe and in Slavdom, and then sources of Old Polish religious terminology on selected examples and other testimonies of the Christianization of Poland. The summary will cover some arguable issues and the results of the work.

Key words: ways, Christianization, history.

DOI: <http://dx.doi.org/10.23856/3107>

Wstęp

W procesie chrystianizacji wszystkich prawie krajów Europy można wyróżnić pięć faz: (1) misje ewangelizacyjne, (2) martyrologia, (3) konwersja (chrzest władcy i dworu), (4)

apostazja (bunt pogańskie, herezje), (5) rekatolicyzacja, nowa ewangelizacja.

1. Misje ewangelizacyjne, rozpoczęte nauczaniem Jezusa Chrystusa, podróżami misyjnymi apostołów i ich następców, a kontynuowane do dziś przez misjonarzy.

2. Martyrologia, zapowiedziana słowami „Będą was uciskać i zabijać. Z powodu mojego imienia będą was nienawidzić we wszystkich narodach” (Mt. 24, 9), zatrzymana Edyktem mediolańskim, ale trwająca z różnym nasileniem do dziś.

3. Konwersja, chrzest władcy i dworu, chrystianizacja państwa (religia państwowa), tworzenie administracji kościelnej (biskupstwa), stopniowa chrystianizacja prowincji. W Cesarstwie Rzymskim rozpoczęta edyktem tolerancyjnym Konstantina (313 Mediolan), który przyjął chrzest na łożu śmierci (337). Poprzedzającą akt konwersji tolerancję stosowali też inni władcy, jak wielki książę Giedymin (ok. 1275-1341) na Litwie, który sprowadził do Wilna i Nowogródka Franciszkanów, ale zmarł jako poganin.

4. Apostazja, dokonana przez cesarza Juliana (361-3) apostazja (ἀποστασία ‘odstępstwo, odszczepienie’), rozumiane jako porzucenie wiary chrześcijańskiej dla innej lub jej braku (ateizm). Za łagodne formy apostazji można uznać rozłamy w formie schizmy (σχίσμα ‘rozłupanie, niezgoda, rozejście, rozłam’) lub herezji (αἵρεσις ‘wybór, szkoła, sekta, odstępstwo’), polegające na odejściu od doktryny chrześcijańskiej (arianizm, pelagianizm, monofizytyzm, gnostycyzm, manicheizm), a w epoce nowożytnej deizm, masoneria, ateizm, satanizm itp.

5. Rekatolicyzacja, prowadząca do pełnego zaniku pogaństwa i pogłębionej chrystianizacji, której towarzyszy powstanie sieci parafii i (archi)diakonatów, sprowadzanie zakonów, rozwój budownictwa sakralnego (kościół, kaplice, klasztory), co nastąpiło w Polsce w XII-XIII wieku. Po doświadczeniach XVIII-wiecznej sekularyzacji i XX-wiecznej ateizacji jej współczesną formą jest nowa ewangelizacja.

PRZEBIEG CHRYSYANIZACJI EUROPY

„Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody” (Mt. 28, 19) z tymi słowami zwrócił się Jezus Chrystus do apostołów po swym zmartwychwstaniu, a właściwą chrystianizację Europy rozpoczął swymi podróżami misyjnymi i listami apostoł narodów - św. Paweł, pisząc do swego ucznia Tymoteusza: „(Bóg) chce, aby wszyscy ludzie byli zbawieni i doszli do prawdy” (1 Tym. 2, 4).

Jak wiadomo, wkrótce po zesłaniu Ducha Świętego powstały poza Jerozolimą nowe gminy w Antiochii, Efezie, Aleksandrii i w innych miastach wschodniej części Cesarstwa, a podróże apostołów i ich następców zaszczyliły nową wiarę najpierw tam, gdzie istniały już wcześniej gminy żydowskie. Najwcześniej chrześcijaństwo rozpowszechniło się na obrzeżach Morza Śródziemnego, wkrótce potem w bardziej odległych częściach Cesarstwa, głównie jednak szerzyło się w ośrodkach miejskich, wobec pogańskiej prowincji (stąd termin *paganus*). W stosunku do państwa chrześcijanie pozostawali lojalni, ale od strony pogańskiego Rzymu ich gminy były otaczane nieufnością, a konsekwentna odmowa oddawania czci boskiej cesarzom i bóstwom pogańskim doprowadziła do okrutnych prześladowań trwających z różnym nasileniem od czasów Nerona (64 pożar Rzymu) aż do abdykacji Dioklecjana (305).

Momentem przełomowym w historii Kościoła było nawrócenie Konstantina Wielkiego, który na wiosnę 313 roku wraz z Licyniuszem ogłosił w Mediolanie słynny edykt tolerancyjny dla wszystkich religii Cesarstwa. Konstancyn wraz ze swą matką (późniejszą świętą) Heleną sprzyjał rozwojowi chrześcijaństwa, a dla zażegnania wywołanego przez Ariusza konfliktu doktrynalnego zwołał i uczestniczył czynnie w soborze nicejskim (325), nawołując do zgody, ale sam dopiero na łożu śmierci przyjął chrzest (337). Jego następca Konstancjusz II (337-361) sprzyjał arianizmowi, dążąc do narzucenia tej doktryny całemu Kościołowi. Natomiast ostatni

z rodu Konstantyna cesar Julian (361-363) podjął próbę restytucji kultów pogańskich, stąd jego późniejsze określenie „Apostata”. W 381 roku I sobór konstantynopolitański potępił arianizm, a za cesarza Teodozjusza Wielkiego w 391 chrześcijaństwo zostało uznane za religię państwową i zakazano wszelkich kultów pogańskich.

Wkrótce potem rozpoczęła się „wędrownica ludów”, zakończona w 476 roku upadkiem Cesarstwa Zachodniego. Wcześniej rozbici w 375 r. przez Hunów na Krymie Ostrogoci wtargnęli w granice Bizancjum, przyjmując arianizm, a od nich Wizygoci, Wandalowie, Burgundowie i Longobardowie, może nawet część Franków, stąd ślady gockiej terminologii chrześcijańskiej w języku niemieckim. Pismo Święte w wersji ariańskiej przetłumaczył na język gocki biskup Wulfila (311-383).

Od czasów apostołskich oficjalnym językiem Kościoła była nowotestamentowa greka epoki KOINE (na którą w latach 280-130 przed Chr. przetłumaczono dla Żydów aleksandryjskich Stary Testament pod nazwą *Septuaginta*). Greckiego pochodzenia (zapożyczenia, kalki) jest łacińska, a z niej zachodnioeuropejska terminologia chrześcijańska. Równocześnie używana była powszechnie na zachodzie łacina ludowa. W niej spisano Pismo Święte w dwu wersjach jako *Italę* w Afryce, a w Europie *Wulgatę*, która w redakcji św. Hieronima stała się kanoniczną wersją Kościoła Zachodniego.

Narastające z czasem drobne różnice doprowadziły w 1054 do rozłamu Kościoła Powszechnego na Zachodni (rzymski, łaciński, katolicki) i wschodni (grecki, bizantyjski, prawosławny), co poprzez misje doprowadziło do wyznaniowego podziału Słowiańszczyzny na rzymsko-katolicką i grecko-prawosławną.

Poza granice Cesarstwa chrześcijaństwo dotarło najwcześniej do Armenii; według tradycji może już przez apostoła Jakuba Starszego (stąd nazwa Apostolski Kościół Ormiański), ale właściwym apostołem Armenii był Grzegorz „oświeciciel” (ok. 257-331), który w 301 ochrzcił króla Tiridatesa III, a Pismo Święte przetłumaczył i stworzył alfabety ormiański i gruziński św. Mesrop Masztoc’h. W tym czasie św. Nino (ok. 268-335), niewolnica z Kapadocji sprzedana władcy gruzińskiemu Mirianowi III, wysłała poselstwo do cesarza Konstantyna Wielkiego, by kapłani greccy ochrztili rodzinę królewską (337). Do Persji w 410 roku przybyli Nestorianie, docierając w VI-VII wieku do Mongolii, Tybetu i Chin.

Na zachodzie chrześcijaństwo szerzyło się w Afryce (Tertulian 160-220, św. Augustyn 354-430, Kartagina) i Hiszpanii (ok. 304 męczeństwo św. Eulalii, uwiecznione w st. francuskiej kantylenie z IX wieku), Helwecji († ok. 285 św. Maurycy w Agaunum, dziś St. Moritz), Francji († ok. 250 biskup św. Dionizjusz (St. Denis) święty na Montmartre). Podbój rzymskiej Galii przez Franków, których władca Chlodwíg (Clovis) przyjmuje w Reims chrzest (496, data niepewna); być może wyznawał on wcześniej arianizm, przez który docierały do Franków od Gotów pewne terminy chrześcijańskie, jak może goc. **kirikō* skąd st. francuskie *kerke*, *zerke*, st.saskie *ki/erika*, swn. *kirihha*, *chirihha* nwn. *Kirche* (Kluge, Seebold, 1989: 371).

Do rzymskiej Brytanii chrześcijaństwo dociera w III stuleciu († ok. 304 św. Alban z Verulanum, dziś St. Albans koło Londynu). Irlandię chrystianizuje w latach 432-461 św. Patryk, dając początki monastycyzmowi celtyckiemu. W następnym stuleciu św. Kolumban przybywa z Irlandii w 563 na wyspę Iona w pobliżu Szkocji, gdzie wznosił klasztor i skąd rozpoczął chrystianizację zceltyzowanych Piktów i Kaledonów na wzór irlandzki. Do podbitej przez pogańskich Anglów, Sasów i Jutów południowej Anglii przybywa w 597 wysłany przez papieża Grzegorza Wielkiego przeor Augustyn z misją chrystianizacyjną, zakładając biskupstwo w Canterbury.

W następnych stuleciach z Wysp Brytyjskich udają się do Germanii kontynentalnej liczni misjonarze, m.in. św. Winfrid-Bonifacy, apostoł pogańskich Fryzów (męczeństwo 754); św. Wirgiliusz / Fergal (700-784), biskup diecezji Salzburga i apostoł Karyntii. Inni misjonarze przybywają z sąsiedniej Francji: św. Emmeram (ok. 600-652), męczennik rodem z Akwitanii,

biskup Regensburga; św. Amandus (ok. 584-675), rodem z Francji apostoł Flandrii i kraju Basków, od 646 biskup Maastricht.

Chryścianizację Skandynawii rozpoczyna św. Ansgar / Oskar (801-865), benedyktyn, arcybiskup Hamburga i Bremy. W 826-831 z mnichem Aubertem udał z misją do Danii, a potem Szwecji; ochrzcił Eryka, króla Jutlandii. Później przez pewien czas przebywał w pogańskiej jeszcze Szwecji, schryścianizowanej na trwałe dopiero w XI wieku, ale już wcześniej król Norwegii Harald Sinozębny (ok. 911-987), kazał wykuć napis runiczny na kamieniu z Jelling: „Harald król [...] zdobył całą Danię i Norwęgę i Duńczyków nawrócił na chrześcijaństwo”, które ok. 1000 dotarło do Islandii.

Chryścianizacja Bałkanów, Panonii i być może (opuszczonej przez Rzymian w 271) Dacji rozpoczęła się na szerszą skalę jak w całym Cesarstwie w II-III wieku. Wyraźniejsze zabytki materialnej kultury chrześcijańskiej spotykamy na południe od Dunaju na obszarze Cesarstwa Bizantyjskiego i Dalmacji. Na północy i zachodzie Bałkanów używana była łacina, a na południe od linii: Tirana - Sofia - Stara Planina - Morze Czarne (*Jirecek, 1911*) występują inskrypcje greckie. Natomiast rumuńska terminologia religijna ma swe główne źródło w łacinie bałkańskiej, por. *biserică* < *basilica*, a *boteza* < *baptizare*, *creștin* < *christianus*, *cruce* < *crucem*, *Dumnezeu* ‘Pan Bóg’ < *dominus deus*, *inger* < *angelus*, *lege* ‘przykazanie’ < *legem*, *păcat* < *peccatum*, *păgîn* < *paganus*, *preot* < *presbyter*, *sînt* < *sanctus*. Większość jej została przejęta z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego: *Duhul Sfînt*, *Izbăvitor*, *Maica Precistă*, *greșeală* ‘grzech’, *jertfă* ‘ofiara’, *iad* ‘piekło’, *iesle* ‘żłobek’, *molitvă*, *ocenaș* ‘pacierz’, *pocăianie* ‘pokuta’, *răstignire* ‘ukrzyżowanie’, *popă*, *pravoslavnic*, *praznic*, *proroc*, *rai*, *spovedanie*. Niektóre terminy mają swe źródło w grece *aghiuță* ‘czart’, *catapeteasmă* ‘ikonostas’, *ortodox* ‘prawosławny’, *Palie* ‘Stary Testament’, ale większość z nich przeszła przez cerkiewnosłowiańskie: *arhanghel*, *diavol*, *episcop*, *evanghelie*, *icoană*, *iconostas*, *mănăstire*, *satana* (*Klimkowski, 2011*), bowiem chryścianizacja Wołoszczyzny, a później Mołdawii i częściowo (węgierskiego od XI w.) Siedmiogrodu dokonała się ze strony Cerkwi bułgarskiej.

W latach 895-900 na częściowo już schryścianizowane tereny Siedmiogrodu, Zakarpacia i Panonii wkraczają pogańscy Madziarzy pod wodzą Arpada, rozbijając w latach 905-907 państwo wielkomorawskie. Przez następne pół wieku prowadzą liczne wyprawy łupieskie na zachód Europy, zakończone klęską w 955 nad rzeką Lech w Bawarii, gdzie zginęli ich wodzowie Gyula i Bulcsu, którzy wcześniej podejmowali próby chryścianizacji Węgier ze strony Bizancjum. W Mitrowicy Sremskiej miał powstać ośrodek liturgii cerkiewnosłowiańskiej, a mnisi greccy zakładali w Panonii i Siedmiogrodzie klasztory (W. Bator 1999). Ostatecznie jednak zwyciężyła orientacja zachodnia, gdy książę Gejza zwrócił się w 973 do Ottona I o przysłanie misjonarzy, z których rąk przyjął chrzest z rodziną w roku następnym. W 995-6 św. Wojciech według tradycji chrzci (raczej bierzmuje) królewicza Stefana (969-1038); powstają klasztory benedyktynów w Pannonhalma i w Nitrze, do której z Polski przybywa pustelnik Swierad i jego uczeń Benedykt. W 1000 roku następuje koronacja ks. Stefana, który założył pięć biskupstw: Veszprém, Győr, Vác, Kalocsa i Bihar oraz arcybiskupstwo w Ostrzyhomiu (węg. Esztergom). W 1046 wybucha bunt pogański Vata’y i męczeństwo biskupa św. Gerarda Sagredo (Gellerta). W 1083 zostali wyniesieni na ołtarze król Stefan i jego wcześniej zmarły syn Emeryk, oraz Gellert, Andrzej-Swierad i Benedykt. Dwaj ostatni są głównymi patronami Słowacji. Chrześcijańska terminologia węgierska jest w znacznej części pochodzenia słowiańskiego.

Chryścianizacja słowiańszczyzny

Słowianie zetknęli się z chrześcijaństwem w VI wieku na południu po przekroczeniu Dunaju na terenie państwa bizantyjskiego oraz na zachodzie w rzymskiej Dalmacji i państwie Samona (ok. 623-660), do którego docierały być może jakieś misje biskupa Amandusa z Maastricht. W drodze z Bizancjum do Słowian nie można wykluczyć pośrednictwa arikańskich Gotów (*cerkiew, cesarz, pop, post, szatan*), od których Słowianie zapożyczyli nazwy zwierząt i roślin kręgu śródziemnomorskiego. W rachubę wchodzi również łacina bałkańska (*kmotr(a), kołęda, poganin*), z której rozwinęły się etnolekty rumuńskie i wymarły w XIX wieku język dalmatyński oraz pobliskie dialekty włoskie i friuńskie (*krzyż, żak, żyd*, nazwy dni tygodnia). Z chrystianizowanych od VIII wieku Bałkanów, Panonii, Karyntii i Moraw docierały wiadomości i artefakty chrześcijańskie do zamieszkałych dalej Słowian wcześniej niż kolejni władcy państw plemiennych w Czechach, Polsce i na Rusi przyjmowali chrzest. Wskazują na to wspólne dla wszystkich Słowian, a więc zapewne już prasłowiańskie, nazwy i kalki rodzime terminów religijnych, m.in. ogólnosłowiańskie nazwy dni tygodnia.

Karantania, Chorwacja

W położonej w pdw. Austrii Karyntii powstało w połowie VIII w. państwo plemienne Karantanów, których władcy przeciwstawiający się Awarom dostrzegali korzyści z przyjęcia chrześcijaństwa ze strony (zależnej od monarchii frankijskiej) Bawarii. Szczególną rolę odegrał tu biskup Salzburga Virgilius / Fergal (700-784) i jego wysłannik Modestus, który w miejscowości Sancta Maria ad Carantanum, dziś Maria Saal / Gospa Sveta (w pobliżu Klagenfurtu) rozpoczął chrystianizację za panowania księcia *Gorazda (Cacatius / Karastus) 749-751, ochrzczonego wcześniej w Bawarii. Mimo powstania pogańskiego (769) chrześcijaństwo sięga Dalmacji i Moraw, zwłaszcza po pokonaniu Awarów (795-805) przez Karola Wielkiego, który z Leonem III zawiera w 796 umowę o kierunkach chrystianizacji Europy Środkowej między Akwileją a Salzburgiem (wzdłuż rzeki Sawy). Po kolejnym powstaniu w 819 księcia posawskiego Ljudevita Frankowie utworzyli marchię karyntną. Dla słowiańskich mieszkańców Karyntii przetłumaczono ze st.bawarskiego w końcu VIII wieku modlitwy, tzw. «Fragmenty fryzyńskie», zawierające dwa wzory spowiedzi powszechnej i homilię, przypominające Spowiedź św. Emmerama z «Modlitewnika synajskiego» (obszerniej: *Moszyński, 1977; Moszyński, 1994*).

Pierwsze próby ewangelizacji przodków Chorwatów podjęto w początku VII w. przez cesarza bizantyjskiego Maurycjusza (582-602). Po przybyciu do Dalmacji zetknęli się z chrześcijańską ludnością rzymską, której język (dalmatyński) przetrwał do końca XIX wieku. W 800 roku książę Wiszesław, zależny od marchii friuńskiej, przyjmuje chrzest, a po nim w 805 książę Borna, który rezydował w mieście Nin w pobliżu Zadaru, gdzie powstało biskupstwo. Kolejny władca Tomisław (910-930) zjednoczył wszystkie ziemie chorwackie i koronował się za zgodą papieża w 925. W roku tym utworzono metropolię w Splicie, którego arcybiskup już w 927 roku uzyskał tytuł prymasa Dalmacji i Chorwacji. Synod w Splicie (1055) wypowiedział się przeciw sprawowaniu liturgii słowiańskiej, która dotarła tu przez uczniów Cyryla i Metodego. Synod zezwolił jednak na wyświęcanie ich na kapłanów w wypadku braku duchownych obrządku łacińskiego. Liturgia ta w dużej mierze przetrwała w benedyktyńskich klasztorach Chorwacji, zajmujących się szerzeniem piśmiennictwa głągolicznego w języku słowiańskim. W dialektach chorwackich spotykamy liczne, nieznane gdziekolwiek, zapożyczenia łacińsko-rymskie, także w terminologii chrześcijańskiej, np. *kalež* < friul. < *caliže* < łac. *calicem*, *provad* < łac. *presbyter*, *sutal* 'ojciec chrzestny' < łac. **sanctulus* (P. Skok 1925; III: 62, 299, 552).

Bułgaria, Macedonia, Serbia

Masowy napływ Słowian do Grecji w VI-VII w. musiał doprowadzić do ich chrystianizacji ze strony cerkwi bizantyjskiej. Na Peloponezie w stosunku do Milingów i Jezierców podjęto ją prawdopodobnie za panowania cesarza Bazylego I (867-886), a w zeslawizowanych okolicach Salonik (Solunia) Cyryl (Konstanty) i Metody musieli rozpocząć ewangelizację przed przybyciem poselstwa księcia Roścysława, bo udając się w 863 na Morawy mieli gotowy alfabet (głagolicę), a oprócz modlitw na pewno Ewangeliarz, którego odpisem jest «Kodeks Assemaniego» (Sławski, 2011: 331-345). Po śmierci Metodego w 885 r. wypędzeni z Moraw przez Świętopełka jego uczniowie Gorazd, Klemens, Naum przybywają do Bułgarii (Presław), gdzie car Borys przyjął w 865 w Plisce chrzest, i Macedonii (św. Klemens Ochrydzki, 840-916). Wkrótce potem żupan Raszki Mutimir (**Мутимиръ*) rozpoczyna chrystianizację zachodniej Serbii.

Morawy, Słowacja, Czechy

Do powstałego po upadku kaganatu awarskiego (796) państwa morawskiego zaczynają docierać misje chrystianizacyjne z bizantyjskiej Dalmacji, pnw. Włoch (Akwilea, Grado) i Bawarii (Salzburg, Pasawa), a najstarszy w tej części Europy kościół „in loco vocato Nitrava” został konsekrowany w 828 przez abpa. Adalrama. W 831 morawski książę Mojmir przyjmuje chrzest z rąk biskupa Pasawy Reginharda, i usuwa władcę nitrzańskiego państwa Pribinę, którego Ludwik Niemiec w 841 osadza nad Balatonem. Jego syn Kocel rozwija w swym państwie obrządek cerkiewnosłowiański. Po obaleniu w 870 Roścysława nowy władca Wielkiej Morawy Świętopełk poszerza granice państwa o Panońię, Słowację, Czechy, Łużyce, prawdopodobnie Śląsk i południową Małopolskę. Preferuje on jednak liturgię łacińskoniemiecką, a wypędzeni uczniowie Cyryla i Metodego przenoszą się do Ochrydy (Macedonia) i Presławia (Bułgaria), gdzie w monastyrach szerzy się liturgia i piśmiennictwo staro-cerkiewno-słowiańskie.

Wcześniej, bo w 845 na dworze Ludwika Niemca w Ratyzbonie, 14 książąt czeskich przyjmuje chrzest. Według tradycji Metody ochrzcił władcę Czech Borzywoja, co zapoczątkowało tu rozwój liturgii i piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego, które przetrwało w klasztorze benedyktynów w Sazawie do końca XI wieku. Sięgające być może epoki wielkomorawskiej biskupstwo w Ołomuńcu zostało odnotowane w 976. Nieco wcześniej pochodzą informacje o biskupstwie praskim (973), którego granice według dokumentu z 1086 r. (falsyfikat z epoki) sięgały po Bug i Styr.

Polska

Początki chrystianizacji ziem Polski są przedmiotem dyskusji. Według «Legendy Panońskiej» (XII w.) pogański książę Wiślan prześladował w swym państwie chrześcijan, więc zapewne morawskich misjonarzy, a Metody wezwał go, by tego zaprzestał, bo sam będzie ochrzczony po niewoli na obcej ziemi, co się tak stało. Z kilku źródeł z epoki i licznych późniejszych wiadomo, że książę państwa gnieźnieńskiego Mieszko przyjął chrzest w 966 z rąk duchowieństwa czeskiego przybyłego z księżniczką Dobrawą, córką Bolesława Srogiego, po którym imię otrzymał ich syn Bolesław Chrobry (967-1025). Na przełomie lat 996 i 997 do Polski przybył z Czech biskup Wojciech-Adalbert, który 23 IV 997 poniósł śmierć w czasie wyprawy misyjnej do Prusów; wkrótce wyniesiony na ołtarze, a przybyły do jego grobu w

Gnieźnie cesarz Otton III podjął decyzję o utworzeniu w Polsce 4 biskupstw (Poznań, Kołobrzeg, Wrocław i istniejące już w Krakowie) z arcybiskupstwem w Gnieźnie. W 1009 biskup misyjny św. Bruno-Bonifacy ponosi śmierć męczeńską „in confinio Rusciae et Lituae” (MPH, II: 769). Wiek XI przyniósł w Polsce rozwój organizacji kościelnej (zahamowanej wybuchem buntu pogańskiego pod koniec lat 30.). W 1075 r. powstaje biskupstwo płockie, a w 1148 wrocławskie. Najwcześniej (za Kazimierza Odnowiciela) pojawił się zakon benedyktynów w Tyńcu, a stąd w Mogilnie, a z nimi liczne księgi łacińskie. W połowie XII wieku do Polski przybyły zakony cystersów i norbertanów, a w kolejnym wieku pojawili się franciszkanie i dominikanie, którzy wkrótce docierają na Ruś i Litwę. W przyłączonych do Księstwa Kijowskiego, a potem Włodzimiersko-Halickiego Grodach Czerwieńskich (Sanok, Przemyśl, Chełm, Czerwień) rozwija się Prawosławie, czego materialnym świadectwem są enkolpiony bizantyjskie (jeden znaleziony w Gnieźnie).

Łużyce

W latach 623-658 Łużyce wchodziły prawdopodobnie w skład państwa Samona. Od VII do VIII wieku na terenie Łużyc istniały państwa plemienne zarządzane przez rodzimych władców; jeden z nich Miliduch, król plemion serbołużyckich, w 806 roku stoczył bitwę z wojskami Franków. W IX wieku wchodziły w skład państwa wielkomorawskiego, a następnie Królestwa Czeskiego (od 1076 z przerwami do 1635 r.). Jak wykazał A. Frinta (1954), łужицка terminologia chrześcijańska w swej starszej warstwie jest pochodzenia czeskiego, ale początki jej mogą sięgać epoki cyrylo-metodejskiej.

Połabie, Pomorze

Słowianie Połabscy zetknęli się z chrześcijaństwem w czasach Karola Wielkiego, który ok. 800 roku zlecił biskupowi Würzburga Bernwelfowi wybudować 14 misyjnych kościołów dla schryścianizowanych Słowian nad Menem i rzeką Regnitz. W X-XI wieku byli przemocą nawracani przez duchowieństwo archidiecezji magdeburskiej, podnosząc kilkakrotnie powstania pogańskie. W 1168 r. nastąpił podbój i chrzest Rugii przez Duńczyków. Według przypuszczeń R. Olescha (Olesch, 1989: 463-468) na Połabie dotarła jakaś misja z kręgu cyrylo-metodejskiego, na co wskazują nieliczne wprawdzie cerkiewizmy: *püp* ‘ksiądz, pastor’, *pqt'üste* = scs. *pętikostbje* ‘Zielone Świątki’, *cart'ai* ‘kościół, cmentarz’, *carkvaičā* ‘kaplica’, toponimy *Cirquicia* (1275), *Crisow* (1496) = głuź. *Križov*. Plemiona pomorskie bliższe językowo i kulturowo Słowianom połabskim niż prapolskim, mimo ustanowienia w 1000 r. na zjeździe gnieźnieńskim biskupstwa w Kołobrzegu, zachowały religię pogańską do XII wieku. Chryścianizacji Pomorza Zachodniego dokonał św. Otto, biskup Bambergu, który w 1124 na zaproszenie Bolesława Krzywoustego udał się z Gniezna do Pyrzyca, Wolina i Szczecina, gdzie zniszczono świątynię Triglava, a mieszkańcy nie bez oporu przyjęli z jego rąk chrzest.

Jak zauważył H. Łowmiański (1979), chrześcijaństwo przenikało do Słowian połabskich i pomorskich drogą synkretyzmu religijnego przez kojarzenie i adaptację imion świętych z bóstwami pogańskimi: *Święty Wit* - *Suentewith*, *Trójca Święta* - *Triglav*, *Diabeł* - *Zernebog* (Czarny Bóg). Śladem tego procesu są kaszubskie nazwy diabłów utworzone od imion świętych, np. *Jurk*, *Kasper*, *Kubus*, *Michał(k)*, *Mikołaj*, *Walątiński* (Popowska-Taborska, 1995: 145). Podobny synkretyzm religijny zachował się w Prusach i na Litwie aż do czasów reformacji.

Ruś Kijowska

Bizantyjskie misje chrystianizacyjne docierały na północne wybrzeże Morza Czarnego jeszcze przed przybyciem tam Chazarów i Węgrów. Według tradycji ok. 866/7 misjonarz bułgarski Michał miał nakłaniać współrządcę Kijowa Askolda do przyjęcia chrześcijaństwa. W 944 podczas rozmów z Grekami po nieudanym ataku na Konstantynopol część posłów „ruskich” przysięgała na Ewangelię. W 955/7 nastąpił chrzest Olgi w Konstantynopolu, ale jej syn Światosław nie był zainteresowany chrześcijaństwem. Dopiero Włodzimierz Wielki przyjął w 988 roku chrzest w (już chrześcijańskim) Chersonzie na Krymie, otrzymując za żonę Annę, siostrę cesarza Bazylego II. Po powrocie do Kijowa zniszczył pogańskie świątynie, wrzucił posąg Peruna do Dniepru w Kijowie, gdzie powstała metropolia i pierwsze cerkwie. W 1015 nastąpiła męczeńska śmierć i wyniesienie na ołtarze jego synów Borysa i Gleba. W XI-XIII wiekach miało miejsce kilka buntów pogańskich (i liczne jeszcze pochówki ciałopalne). W czasach Mendoga (1203-1263) i jego syna Wojsiełka prawosławie zaczyna przenikać na pogańską Litwę, która obejmowała wówczas późniejszą Białoruś i częściowo Ukrainę.

Źródła staropolskiej terminologii religijnej

Jak przed stu przeszło laty pisał Aleksander Brückner (*Brückner, 1915:105*) „Głównym tych słów zbiornikiem była nowa kultura chrześcijańska, trafiająca odnogą czeską do Polski w X i XI wieku; misjonarze salzburscy i regensburscy, w Karyntii, Panonii, na Morawach kuli je pierwsi, a przyjęli ich terminologię, ustalili i rozszerzyli bracia soluńscy Cyryl i Metody”. Kolejne liczne prace jego następców w pełni potwierdziły intuicję największego polskiego filologa. Celem moich uwag jest dokumentacja na wybranych przykładach wskazanych przez Brücknera językowych dróg chrystianizacji Polski. Większość zapisów pochodzi z XIV-XV wieku, daty starszych onimów utworzonych od terminów religijnych w nawiasach.

ANIOŁ (przegłos *e > 'o*), starsze zapisy *angel* (Kśw.), *angol* (Kgn.), *angyol* < st.czes. *angel*, natomiast starsze *andiel*, dziś *anděl*, podobnie jak schorw. *andžeo*, dubrownickie *andio*, *andjela* (*Skok, 1971-1974: I: 43*) oddaje wymowę włoską [anželo] łacińskiego *angelus* < gr. *ἄγγελος*, skąd bezpośrednio scs. *ang'elъ, anъjelъ*.

BIERZMOWAĆ, BIERZMOWANIE, XV-XVI *bi(e)rmzować, bi(e)rzw(n)owanie* (pod wpływem *birzwno* ‘belka’) < st.czes. *biřmovati*, *-anie* < swn. (bawarskie) *f/virmōn* < łac. *firmare*.

BISKUP (Stari *Biscop-icy* 1136), st.pol. też *biskop, piskop* < st.czes. *biskup*, scs. *(e)piskupъ*, schorw. *b/piskup*, kajkawskie *biskup*, sł. *škof* < swn. *Biskof*. Wahanie *p/b* wskazuje na pośrednictwo romańskie (wł. *vescovo*, rom. dalm. *pasku*, fr. *évêque*, hiszp. *obispo*) < łac. *episcopus*, ale scs. *(e)piskupъ* < gr. *ἐπίσκοπος* (*Skok, 1971-1974: I: 157*).

BŁOGOSŁAWIĆ ‘wielbić Boga, benedicare’ < st.czes. *blahoslaviti*, scs. *blagosla/oviti* ‘benedicare (poświęcać)’, kalka gr. *εὐλογεῖν*. Zwraca uwagę podobieństwo do **BOGOSŁAWIĆ** (brak w czeskim) ‘sławić Boga; Deum laudare’ < scs. *bogoslaviti*, jako uniwersalizacja wyrażenia **Boga sławić*; por. *Bogiem sławiona Maryja* ‘(wy)sławiona przez Boga’, może w sensie ‘błogosławiona’.

BOGURODZICA st.pol. *Boga/o/urodzica*; st.czes. (rzadkie) *Bohorodicě* (dziś *Bohorodička*), scs., wsch.słow. *Bogorodica*, kalka z greki bizantyjskiej Θεοτόκος; odmianki st.polskie znajdują dokładną paralelę w schorw. *Boga/o/urodica* (*Setka, 1976: 48*).

BOŻYC ‘Syn Boży’ («Bogurodzica» F: *Bożyciel*), st.czes. ‘ts.’; pd.słow. ‘naro-dzenie Syna Bożego’ < **božitjъ*. **BOŻEC** (1 zapis 1600 r.) ‘Bachus’, st.dol.łuż., st.czes. *božec* ‘bóg pogański’, morawskie ‘guślarz, znachor’, połab. *Büzac* ‘Pan Bóg’ < **božьcъ* (SPS I: 344). **BOŻYCZKA** XV w. ‘deificata’ (o NMP) < **božica*; derywacja *božyc* - *božyczka*, jak *dziezic* - *dzieziczka*, wileńskie *panicz* - *paniczka*. Nazwy jakichś bóstw słowiańskich przeniesione na Świętą Rodzinę, por. też *Swarog* - *Swarożyc*.

CERKIEW ‘świętynia (drewniana)’, **CERKWICA** ‘kaplica’, st.pol. *ce/yrki, ce/yrkiew*, top. *Circuice* (1155); *Cer(ek)wica* (do dziś 4 nazwy w zachodniej Polsce), słowińskie *cěrk’i* ‘świętynia’, połabskie *cart’ai; cart’ev* ‘kościół, cmentarz (przy-kościelny)’ top. *Cirquicia* (1275), g/dłuż. *cy/erkej* (top. X-XI w.), st.czes. *cierkev*, słowac. *cirkev, cirkvička*, Fryz. *cirkuvah* (loc. pl.), śle. *cerkev*, schorw. *crkva*, warianty gwarowe *c-ir/er/-re-kva*, scs. *cirky / crьky; crьkьvica*, st.rus. *crьky, crьkьvь* (sporadycznie bez palatalizacji *krьkьvь*, XIII w.), ros. *cerkov’* ukr., brus. *cerkva*. Wahanie wokalizmu przemawiają za różnymi źródłami pożyczki: na południu scs. *crьky, -ьve* ostatecznie z greki NT, gdzie κυριακή ‘niedziela, pański (dzień)’, κυρι(α)κόν ‘pański (dom)’, a na zachodzie formy z *-ir-* ze swn. *kirihha, chirihha* do Karyntii i na Morawy (przed C-M); w obu wypadkach możliwe pośrednictwo goc. **kirikō* (por. wyżej).

CHRYSTUS, st.pol. *Kryst / Chrystus(z)*, czes. *Kr/řistus*, scs. *Xri/ьst(os)ь*. (1) formy z *ch-* z łaciny kościelnej (bałkańskiej) *Chrīstus* < gr. *Χριστός* ‘pomazaniec’ od *χρίειν* ‘namaścić’, a to kalka z hebrajskiego *māšīūh* ‘Mesjasz’; (2) formy z *k-* z swn. *Krist* (a tam z łaciny przez romańskie *ch > k*) > swn. *Krist* > nwn. *Christ*. Zagadkowe użycie formy *Cruz* we «Fragmentach fryzyskich»: w znaczeniu ‘Chrystus’ *Nas gozbod βueti cruz* (?) ‘Pan nasz, święty Chrystus’ (L. Moszyński 1994: 131) lub ‘Nasz Bóg [i] święty Krzyż’.

CHRZEST, st.pol. *chrzest, krzest; krest* (Rozm. 2x), gw. *krzest*, połab. top. *Christowe* (1267), g/łuż., czes. *křest*, słowac., śle., schorw. *krst*, ale Fryz. *krest* ‘chrzest’: proti memu *creztu* ‘przeciwno memu krztowi’ i ‘krzyż’: suentemu *creztu* ‘świętemu krzyżowi’. Zapożyczenie przed-C-M na Morawach **krьstь* ‘chrzest, Chrystus’ < swn. *Krist*; natomiast w scs. *krьstь* i u Słowian prawosławnych ‘krzyż’ i ‘chrzest’. Trudna do objaśnienia zmiana znaczenia: (1) ‘Chrystus na krzyżu’ > ‘krucyfiks’ > ‘krzyż’; (2) ‘chrzest lub żegnanie się znakiem krzyża’ > ‘(sam) krzyż’. Imię Chrystusa w tekstach staro-cerkiewno-słowińskich występuje w kilku postaciach fonetycznych: *Xrist(os)ь* < gr. *Χριστός*; *Xrьstь* < swn. *Krist* < (przez rom.) łac. *Christus*.

CHRZEŚCIJANIN, st.pol. *k/chrescijan(in)* < st.czes. *křest’an* < scs. *krьstijan(in)ь* (wg P. Skoka i M. Vasmera z łaciny *christianus*), schorw. *krścianin* ‘rzymski katolik’, st.rus. *krьstianin* ‘chrześcijanin’, od XIV ‘chłop, wieśniak’, dziś *krestjanin*; źródło zapożyczenia niepewne: (1) swn. *kristāni/christiāni* < łac. *Chrīstiānus* (2) bezpośrednio z łaciny (kościelnej lub bałkańskiej), (3) scs. z greki *χριστιανός* (termin zapisany 100-150 r. w apokryfie «Didache», Syria).

CMENTARZ, odmianki: *cmynta/erz, smyntarz* (wpływ *smętny*), ukr. *cvyntar*, słowac. *cintorin*, scs. *cimitrь*. W polskim z łaciny chrześcijańskiej *cimentarium, coemeterium* < gr. *κοιμητήριον*.

DUSZYCA ‘dusza osoby umierającej lub zmarłej’, np. „Xre [...] day *duszyczy* przeszeznanye, day czalv dobre skonanye” (SS II: 223); *dzień duszyczek* ‘zaduszki’ (SPXVI: 213-214), podobnie w drugiej części «Dziadów» A. Mickiewicza: „Czego potrzebujesz *duszeczko*, żeby się dostać do nieba?” (śląd wierzeń pogańskich).

GOSPODZIN, tylko ‘Bóg’, st.czes. *Hospodin*, scs. (i pd.słow.) *Gospodь* ‘pan, Bóg’, *gospodinь* ‘pan gospodarz’ ← kalka łac. kośc. *Dominus* ‘bóg’ ← gr. *Κύριος* ← hebr. *Adonai* ‘Pan’ w miejsce świętego imienia Boga *Jahwe*. **GOSPODZA** tylko ‘NMP’ (czes. brak), scs. *gospoźda* ‘pani, NMP’. Obie formy są kalkami z łaciny kościelnej *dominus, domina*.

JALMUŻNA, st.czes. *(j)almužna*, jedno z nielicznych zapożyczeń ze st.saskiego *almōsna*, które przez (germański dialekt) frankijski weszło do języka francuskiego *almosne* (XI w.), a wywodzi się z greckiego *ἐλεημοσύνη* przez łacinę kościelną *alimosina*.

KANO(W)NIK, formy z *-v-* (do dziś w nazwiskach) obecne w st.czes., scs., st.rus.; wg P. Skoka (II: 35) powstały na wzór formacji *-ovnik*, z łac. *canonicus* < gr. *κανονικός* ‘wyższy duchowny’.

KIELICH, st.czes. *kalich*, rzadkie *kelich* < swn. *kelih* < łac. *calix*, acc. *calicem* [kalicem]

> pn.wł. [kaliže] > cerk.-chorw. *kaležb*, schorw. *kalež*, liczne odmianki gw. w Dalmacji (*Skok, 1971-1974, T. II: 20*); rozwój fonetyczny jak w *krzyż*.

KIERLESZ, skrót od wezwania w liturgii greckiej Κύριε ἐλέησον ‘Panie zmiłuj się’. W Polsce jako refren «Bogurodzicy» zanotowany w «Latopisie halicko-wołyńskim» pod r. 1249. W podobnych znaczeniach u wszystkich Słowian-katolików przez św. *kirleis* [s >š] z łac. kościelnej, a to z greki (VI w. Grzegorz Wielki).

KLASZTOR (przegłos *e > o*) < st.czes. *klášter/ř*; w łużyckim, słoweńskim i schorw. gw. *kloštar* < sw. *klōštar* < łac. kośc. *clostrum* < *claustrum* (substytucja sw. *ō > st.czes. ā* może z okresu, gdy ps. *ō = ā*, jak w toponimii słowiańskiej w Grecji VII-VIII w.).

KMOTR(A), KUM(A) ‘chrzestny ojciec (matka)’ < st.czes. *kmotr(a)*, scs. tylko *кмотра* ‘matka chrzestna’ z łaciny bałkańskiej *com-mater* ‘matka chrzestna’; śladem *com-pater* jest cerk.-chorw. *kupotrъ* ‘ojciec chrzestny’ oraz *kupotra* ‘cognata’. Skrócona forma cerk.-słow. *kumъ*, pd.słow. i ruskie *kum(a)*, skąd do Polski (*Sławski, 1952-1982, T. II: 282, T. III: 358-361; Skok, 1971-1974, T.II: 231-232*).

KOLEDA (*colenda* 1255), także ‘danina / podarunek noworoczny’ st.czes. *kola/eda*, scs. *kolęda* ‘święto Nowego Roku’, u Słowian prawosławnych także ‘Boże Narodzenie, Wigilia’. Zapożyczenie prasłowiańskie z łaciny (bałkańskiej) *calendae* ‘pierwszy dzień miesiąca’, w st.romańskim także ‘Boże Narodzenie’. Ponownie zapożyczone jako *kala/endy* (stał kalendarz), st.czes. *kalendy*, scs. i st.rus. *kalanъdy* przez śr.gr. καλάνδαι z łaciny.

KOMŻA, st.czes. *komžě* < łac. kośc. *camisia* ‘komża’; może przez Akwileję na Morawy, por. friul. *k’amēze* itp. Różne formy schorw. *kamža, kamša, kamiž* ze st.romańskiego (*Skok, 1971-1974, T. II: 27*).

KOŚCIÓŁ (*Costol* 1136) ‘świątynia (murowana)’ (przegłosu *e* w *o*) < st.czes. *kostel* ‘świątynia’, słowac. *kostol*, toponim st.łuż. *Ztare-coztol*, cerk.-słow. (Ruś, Serbia) *kostelъ* ‘umocnienie, gród’, u Chrabra (X w.) *Blatenski kostel* (niem. *Mosapurc*, łac. *Urbs paludarum*) w Panonii, gdzie być może rozwinęło się znaczenie ‘świątynia (murowana)’, obejmując przez państwo Świętopelka całą (bez połabskiego) zachodnią Słowiańszczyznę. Źródłem jest średniowieczne łac. *castellum* ‘gród murowany’, zapewne przy udziale sw. *kastel* ‘Schloss’ (*Sławski, 1952-1982, T. II: 553-554; Skok, 1971-1974, T.II: 57-58*).

KRZYŻ (*Criz-an* 1136), połab. top. *Crisow* (1496) = głuź. *Križov, kříž*, dłuź. *kšiž*, czes. *kříž*, słowac. *križ*, ale w modlitewniku Kapituły Spiskiej z 1480 r. zanotowano formę: „znamenem swatheho krzuza” (J. Stanislav 1967, I: 65), która przypomina Fryz. *Nas gozbod βueti cruz*, śle. *križ*, cerk.-chorw. (XII w.) *križb*, schorw. *križ*. Źródłem zapożyczenia jest st.pn.włoskie **kruže* (friulskie *kros*, sardyńskie *ruge*) < łac. ludowe **kruge(m)* < *cruce(m)* [krukem] < łac. *crux*, acc. *crucem*.

MIĘSOPUST-Y ‘zapusty, ostatki’ ze zmianą znaczenia pod wpływem czeskim (*Karpluk, 2001: 89*); wszędzie indziej ‘(wielki) post’: scs. *mēsopustъ* ‘τεσσαρακοστή’, bułg., ros., schorw., śle. ‘post, początek postu’ przed C-M kalka z łaciny kościelnej *carni(s)privum* ‘post; *opuszczenie mięsa’, paralelne do *carnem levare* (skąd przez francuski *karnawał*).

MIŁOSIRDY (1 zapis Kśw.) nieznanne w czeskim, scs. *milosrъdъ* (*Siatkowski, 1996: 209*), jako jeden z kilku bezpośrednich cerkiewizmów w staropolszczyźnie).

MNICH, w tej postaci w czeskim, słowackim, łużyckim i wsch.słow., scs. *mъnixъ*, dawne chorw. *manih, mnich*, śle. *menih*, przed C-M, zapewne już prasłowiańska pożyczka ze sw. *munih*, a to z łac. kośc. *monicus* < *monachus* < gr. μοναχός (*Kiparsky, 1934: 154; Skok, 1971-1974, T. II: 453*).

MSZA, st.czes. *mšě*, scs. *mъša* (Mszal Kijowski), czakawskie *maša*, słoweńskie *maša*, gw. *meša*. Przed C-M pożyczka na Morawy, zapewne przez sw. *missa* z łac. zakończenia mszy: *Ite, missa est* (IV w.) ‘Idźcie zgromadzenie jest (skończone)’ ptc.perf. pass. od *mittere*.

NIESZPORY, st.pol. też *nieszpór*, *mieszpór*, *mięszpór*, ze st.czes. *n/mešpor* < swn. *vesper(a)* < łac. kośc. *vesperae* ‘modlitwy wieczorne’.

OFIARA (przełot *ě > 'a*), *ofiera* < st.czes. *ofěra* (fem.) < swn. *opfar*, *offar* (masc.), swn. *opfer*, śdn. *opper*, *offer*, nwn. *Opfer*, *opfern* < łac. *operari* i *offerre*. Z nwn. *Opfer* > głuź. *vopor*, dłuż. *hopor*, śle. *ofer*, czakawskie *ofar*. XV-wieczne **OPIORA** (głosa do *remedium*) J. Reczek (*Reczek*, 1968:43) zestawia ze (st.) kaszubskim *opiora*, *opiorowany* (1586 Krofiej), zachowanym w słowińskim. Forma staropolska przemawia za starą transpozycją niem. *f* przez pol. *p*, ale bezpośrednie źródło niemieckie niepewne.

OLTARZ też *altarz* < st.czes. *oltař*, scs. *ol̋tar̋b*, *altar̋b*, wahanie *o/a-* w st.rus., bułg., schorw., śle. *oltar*, *altar* (XVI w.), gw. *lotar*; rumuńskie *oltar*, *altar*. Przed C-M pożyczka zapewne ze swn. *altāri* < łac. *altāre*, skąd przez Bałkany pdw.słow. formy z *a-*; nie wykluczony też wpływ bizantyjskiego *ἀλτάριον* ‘ts.’.

OPLATEK ‘hostia’ < st.czes. *oplatek*, scs. (Mszał Kijowski) i st.rus. *oplat̋k̋b*, ros. *oplatok* przez misję bawarską przed C-M, por. swn. *oblāta*, *ovelāta* < łac. kośc. *oblāta* ‘hostia’; nowszego pochodzenia śle. *oblat* < swn. *oblat(e)*. Natomiast czakawskie *oblant/da* (z wtórną nosowością jak inkona, komendija) przez rom. dalm. z łac. *oblāta* (*Skok*, 1971-1974, T. II: 537).

OPŁCENIE ‘wcielenie Syna Bożego’, zapewne transpozycja z cerk.-rus. *o/vb-p̋l̋šćenije* < scs. *v̋b-p̋l̋štenije*; kalka łac. *in-carnatio*, gr. *ἐν-σάρκοσις*.

PAPIEŻ, st.czes. *papežb*, scs. *papežb*, śle., słowac. *papež*, na Rusi z polskiego. Przed C-M pożyczka, zwykle wyprowadzana ze swn. *bābes* (swn. *bābes(t)*, nwn. *Papst*), a to z łac. kośc. *pāpes* (skąd st.fr. *pape(s)*), hiszp. *papaz* ‘biskup w Maghrebie’), ostatecznym źródłem jest gr. *πάπας* ‘ojczulek’; *παπᾶς* ‘duchowny, biskup’, nowogreckie ‘papież’. Wahanie dźwięczności (łac. *p* > swn. *b* > słow. *p*) przemawia za pośrednictwem bawarskim.

PIEKŁO, st.pol. *piekiel*, *pkiel* < st.czes. *peklo*, scs. *p̋k̋l̋b* ‘piekło, smoła’, kalka przed C-M z swn. *peh* ‘smoła, piekło’ < łac. *pix*, *picis* ‘smoła’; znaczenie ‘*infernum*’ wyparło w większości języków pierwotne ‘smoła’, zachowane w dialektach i toponimii.

PIELGRZYM, st.czes. **pilhřim* (w onomastyce), st.rus. *piligrim̋b*, swn. *pil(i)grīm* < łac. *pelegrinus*; schorw. *pelegrin* z włoskiego.

POGAN(IN), gw. *pogan* < st.czes. *pohan*, rzadkie *pahan*, scs. *pogan(in)̋b*, ogólnosłowiańskie z łaciny bałkańskiej *paganus* ‘poganin’, znaczenie to pojawiło się w literaturze chrześcijańskiej, zastępując klasyczne ‘wiejski, wieśniak, prostak’.

POP ‘kapłan’ już w st.pol. ‘duchowny prawosławny’, prasłowiańska pożyczka z germańskiego, albo swn. *pfaffo* ‘duchowny, klecha’ lub z gockiego **papa* (acc. *papa-n*) ‘duchowny’ < greckie *παπᾶς*.

POST, POŚCIĆ, st.czes. *pōst*, *postiti (se)*, scs. *post̋b*, *postiti (se)*; ogólnosłowiańskie, zapożyczone ze swn. *fasto*, *fastēn*, goc. *fastan* ‘pościć’ pierwotnie znaczenie ‘być mocnym’ zmienione pod wpływem łac. chrześc. *ieiunare* ‘powstrzymać się (od pokarmu)’.

SĄMNIENIE, scs. *so/ʉ-m̋n̋n̋enje* kalka gr. το συνειδός, wobec w st.czes. *svědomie* kalka łac. *conscientia* (*Siatkowski*, 1996: 209-210); pol. *sum(n)ienie* przypomina morawsko-słowackie *sumenie* ‘świadomość’ (? pozostałość misji C-M z IX w. ze zmianą *g > u*).

SPOWIEDŹ, st.czes. *z/spověd'*, scs. *izpověďb věry* ‘wyznanie wiary’. Według L. Moszyńskiego (*Moszyński*, 1994:124-125) i innych badaczy we «Fragmentach fryzyńskich» *ispověďb stvoriti* jest kalką swn. *bijih̋t tuon* (nwn. Beichte ‘spowiedź’ pierwotnie ‘wy-znanie’ jak ps. **iz-pověďb*). Wyraz niemiecki jest kalką łac. *con-fessio*.

SZATAN, (1217 Satan), st.czes. *šat(h)an*, *šatanaš*, scs. *sotona*, st.rus. *satana*, *sotona*, chorw. *satan*, formy z *-o-* z greckiego *σατανᾶς* (? przez goc. *satana*); postać *-a-* gdzie sięgał wpływ łaciński i niemiecki *satana(ās)*. Formy zach.słow. z [š] w miejsce niem. [s].

TYDZIEN, głównie u Słowian katolickich: st.czes. *týden*, słowac. *tyždeň*, śle. *t(j)eden*, chorw. *tajedan*, ale też st.rus. *tyž̋d̋b̋n̋b* (z polskiego). Tydzień chrześcijański przyjęli pogańscy

Słowianie w VI-VIII na Bałkanach z Bizancjum nad środkowym Dunajem i w Dalmacji z Patriarchatu akwilejskiego przez łacinę dalmatyńską. Wprowadzone przez chrześcijaństwo numeryczne nazwy dni tygodnia rozpowszechniły się w grece, łacinie bałkańskiej i alpejskiej, a stąd w językach słowiańskich i dalej bałtyckich, natomiast Europa zachodnia (pozostałe romańskie, celtyckie i germańskie) zachowała „planetarny” system antyczny (Skok, 1925:14-23; Kiparsky, 1934:132-133; Matuszewski, 1978; Waniakowa 1998:37).

PONIEDZIAŁEK, st.czes. *ponděl-i/ek*, scs. *po-neděl-nikъ* (kalka łac.-rom. ‘[pierwszy] dzień po niedzieli’), schorw. *prvi dan*, kalka friul. *prin-di* < łac. dalmatyńskie *primus dies*.

WTOREK, st.czes. *úterek*, scs. *вѣторѣникъ* (drugi dzień tygodnia, licząc od niedzieli).

ŚRODA, st.czes. *střěda* < scs. *srěda*; kalka swn. *mittawecha* lub romańska < łac. kośc. **media hebdomas* / **media septimana* (zachowane w dialektach romańskich od Sardynii po Dalmację).

CZWARTEK, st.czes. *čtvrtek* < scs. *četvrtkъ* (czwarty dzień tygodnia).

PIĄTEK, st.czes. *patek* < scs. *pětkъ* (piąty dzień tygodnia).

SOBOTA, st.czes. *sobota* < scs. *sobotā/ sobota*, przez łacinę bałkańską **sambata* i friuolskie (por. gryzońskie *samba* ‘sobota’) z greki *σάββατον* (dysymilacja *mb* < *bb*) / *σάββατον* < hebr. *šabbāt* ‘dzień odpoczynku’.

NIEDZIELA, st.czes. *neděle*, scs. *nedělja* *‘(dzień) nie-pracowania’ < ‘dzień Pański, boski, święty’ (gr. *κυριακή*, *κυριακός ἡμέρα* > łac. *dies dominica*); zmodyfikowana kalka znaczeniowa. Na gruncie ruskim *‘najważniejszy dzień tygodnia’ > ‘tydzień’).

ZBAWIĆ, ZBAWICIEL, (st.czes. *s/zbaviti*, *sbavitel* tylko ‘liberare, -tor’), może bezpośrednio ze scs. *izbaviti*, *izbavitelъ* ‘salvare, -tor’ (Siatkowski, 1996: 210).

ŻAK, st.czes. *žák*, schorw. *žakan* ‘kleryk, diakon, sługa kościelny’, arhi-žakan ‘archidiacon’ i inne derywaty; w Dalmacji liczne formy i toponimy z [ž] wg P. Skoka (Skok, 1971-1974, T. III: 670) stara pożyczka z łaciny ludowej w Dalmacji od formy *zaco*, pl. *zacones* < klasyczne *diaconus*, a to z greki *διάκονος*, bizantyjskie *διάκος*, skąd zapewne w gwarach pn.włoskich formy typu *zago*, z której jednak nie mogło powstać zach.słow. **žak*.

ŻAŁM, ŻA/OŁTARZ < st.czes. *žalm*, *žaltář* < swn. *salm*, *saltāri* < łac. *psalmus*, *psalterium* (brak p- pod wpływem st.irländzkiego *salm*, *saltair*; gdzie jest to proces regularny).

ŻEGNAĆ, st.czes. *žehnatī* < swn. *segen(en)* < swn. *seganōn*, a to kalka z łac. chrześc. *signare* ‘błogosławić znakiem krzyża’.

ŻYD, ŻYDOWIN (1204 Sidouin), st.czes. *žid(ovin)*, scs., st.rus. *židovīnъ* zapożyczone z łaciny bałkańskiej, por. friul. *žüde*, wł. *giudeo* < łac. *iūdaeus*.

Inne świadectwa chrystianizacji polski

Cerkiewnosłowiańskie formy imion świętych

Poza terminologią ważnym świadectwem przebiegu chrystianizacji Polski jest forma, historia i geografia nazw miejscowych i osobowych. W. Taszycki (1937/1958) zwrócił uwagę na wczesne zapisy toponimów utworzonych od nazwy cerki, cerkiew, głównie w Polsce zachodniej (Taszycki, 1975:13-14); A. Cieślíkova (1993) zanalizowała terminy chrześcijańskie w antroponomach. Wcześniej M. Łesiów (1958) na materiale imienia Klimont i jego postaci pochodnych rozpoczął dyskusję, czy mogą one być świadectwem istnienia liturgii słowiańskiej w Polsce. Wprawdzie autor, przypominając o kulcie tego świętego w Kościele Wschodnim, doszedł jednak do wniosku, że obecne w Czechach greckosłowiańskie formy z *-i-* pojawiają się w XIII wieku w całej Polsce, nie mogą być więc świadectwem obrządku staro-cerkiewnosłowiańskiego w południowo-zachodniej Polsce. Tym niemniej ich rozpowszechnienie (65%) kosztem łacińskiego Klemens skłania do zastanowienia, czy zdecydował o tym jedynie wpływ

czeski.

Problematykę tę podjęła M. Karpluk (*Karpluk, 1972, 1973, przedruk 2010: 241-296*) i zanalizowała dociekliwie staropolskie i staro-cerkiewno-słowiańskie formy imion świętych na tle słowiańskim: Andrzej, Bartłomiej, Gawrzyjał, Juda, Koźma, Łuka, Maciej, Paweł, Tadaż, Toma. Badaczka doszła do wniosku, że ich wyjściowa forma grecka (zachowana w językach Słowian prawosławnych) jest śladem wprowadzanej przez Cyryla i Metodego na Wielkie Morawy liturgii cerkiewnosłowiańskiej, która przez Czechy dotarła do Polski.

Imię i kult świętego Świerada

Na szczególną uwagę zasługuje imię świętego Świerada z kilku ważnych względów. Żyjący na przełomie X / XI (ok. 980 - ok. 1030) święty Andrzej-Świerad jest od 1083 współpatronem (wraz ze św. Stefanem, Emerykiem, Gerardem / Gellertem i Benedyktem) Królestwa Węgierskiego, a zarazem głównym patronem Słowacji, czczonym w miejscach swojego pobytu w Trenczynie i Nitrze. Na ziemiach polskich głównym miejscem kultu św. Świerada jest miejscowość Tropie nad Dunajcem z kościołem wzniesionym na przełomie XI / XII wieku i parafią udokumentowaną od początku XIV wieku pod nazwą Sanctus Sweradus. Według spisane go ok. 1064 dla potrzeb kanonizacyjnych «Vita sanctorum Andreae seu Zoera(r)di confessoris et Benedicti martyris eremitarum» przez bł. Maurusa. Obaj pustelnicy przybyli „de terra Poloniensium”, co potwierdzają inne źródła starowęgierskie. Natomiast Jan Długosz pod 998 rokiem odnotowuje fakt, że Swiradus qui et Zoerardus zasłynął świętością w pustelni nad rzeką Dunajec w pobliżu Czchowa, skąd wraz ze swoim uczniem Benedyktem udali się na Węgry («Annales» I, 2: 293). Dzięki kultowi Świętego w kilku średniowiecznych sanktuariach Europy środkowej jego słowiańskie imię pojawia się w polskiej, słowackiej, węgierskiej i niemieckiej postaci fonetycznej w dokumentach łacińskich z XI-XV wieku, co pozwala zlokalizować i schronologizować utrwalone w jego imieniu procesy fonetyczne i substytucje międzyjęzykowe.

Co się tyczy etymologii imienia Świętego, to wyprowadza się je z prasłowiańskiego **Въше-радъ* ‘wszystkim rad’ z przestawioną po zaniku jeru, a następnie uproszczoną nagłosową grupą *vs-* > *śv-* > *ś-*. Podobna zmiana zaszła w tym imieniu także w czeskim *Vserad* > *Sverad*, dolnołużyckim *Wšorad* > *Schorra(d)t*, serbochorwackim *Vserad* > *Sverad*, a na terenie Polski, głównie południowej, w licznych derywatach toponimicznych (*Karaś, 1957; Malec, 2001*).

Najstarszy zapis parafii Tropie odkrył H. Kapiszewski (*Kapiszewski, 1958:54*) w przywileju Władysława Łokietka z 1307: de Santo *Sweredio* (możliwa też lekcja *Sweradio*). W zapisach z XIV wieku najczęstsza jest postać *Swerad-us*, rzadsza *Swirad-us*, która była rozpowszechniona w XV-XVII wieku. W «Liber beneficiorum» Długosza parafia nosi nazwę „de Sancto *Swirado* alias *Zorawdo*”, co jest zapewne pomyłką w miejsce **Zorardo*, ale stała się ona źródłem postaci *Zorawek* w «*Żywotach świętych*» (1579) Piotra Skargi; w późniejszych wydaniach *Żorawek*, skąd dostało się do tradycji lokalnej.

Również z Małopolski południowej pochodzi większość zapisów imienia *Świ(e)rad* z XIII-XVII wieku (SSNO V: 200) głównie z okolic Sącza, Czchowa, Wojnicza i Bochni. W tym też regionie jest dziś najczęstsze nazwisko *Świerad* (PESEL 689x: Tarnowskie 116x, Nowosądeckie 106x, Rzeszowskie 66x); rzadsza odmianka *Świrad* (PESEL 147x) nie tworzy wyraźnej geografii. Nazwisko *Świradzki* pojawia się w XIII wieku, a w Tropiu od XVI w. do dziś w formie *Si(e)radzki*.

Podobnie nazwy miejscowe od imienia *Wszerad* w różnych odmiankach fonetycznych występują głównie w Polsce południowej: *Sieradza* (1274 koło Żabna nad Dunajcem), *Sieradzka* (1262 k. Bochni), *Sieradzice* (1382 k. Kazimierzy Wielkiej), *Seredzice* (1470-80 k.

lży), *Sieradowice* (1470-80 k. Bodzentyna), *Sieradz* (1136 gród), oraz w Wielkopolsce: *Swaradowo* (1383 k. Nakła), *lacus Sieradowice* (1363), *pro hereditate Siradowo* (1398 k. Szamotuł). Nazwy te reprezentują struktury dzierżawcze **Všerad-jb*, **Všerad-ov-* i patronimiczne **Všerad-(ov)ice*. Jak widać, głównym ich skupiskiem jest dolina środkowej Wisły i Dunajca, czyli wiślańskie te-rytorium plemienne.

W języku słowackim imię św. Świerada występuje w postaci *Svorad*, poświadczonej pośrednio w węgiersko-łacińskich zapisach z terenu Słowacji: 1158 *Zoerard-us*, 1247 *Zourad-o*, 1290 *Zora(r)d* oraz w nazwisku 1477 *Svorad-sski*. W liturgicznych tekstach łacińskich na terenie Węgier przeważa, poczynając od bł. Maurusa (ok.1064), grafia *Zoera(r)dus* do XV wieku; w XIII-XV wieku, zwłaszcza w dyplomach, dominuje postać starowęgierska *Zourad/Sourad*; od XIII wieku spotykamy *Zora(r)d*, a dziś *Szórád*. Świadectwem kultu św. Świerada w Oławie na Śląsku (kościół, ołtarz, pustelnia) są zapisy: 1206 *Zoehardus*, 1303 *Swarhardus*, 1376 *Swaracius*, 1378 *Swararzinus*, 1468 *Seohardus* (Oława); 1357 *Soerhardus* (Wrocław). Ta forma imienia Świętego może tkwić w nazwach dwu zaginionych wsi: 1208 *Zuaratouici*, 1218 *Svaratovici*, 1310 *Swaratowicz* (wieś koło Trzebnicy) oraz 1253 *Szarocin*, 1272 *Szwarucino*, 1328 *Swaraztin*, 1366 *Szwaraczin* (folwark koło Wrocławia; J. Domański 1967: 39). Natomiast śladem kultu św. Świerada na Morawach jest «Horologium ołomunieckie» z końca XII wieku z dopisanym po 1200 roku pod dniem 17. VII. (święto patronalne św. Świerada w kalendarzu liturgicznym) „*Quirici et Julithe, Suerad-i heremita et mart.*” (*Holinka, 1934: 320-321*).

Sumując, utrwalona dzięki kultowi forma imienia Świętego wskazuje jednoznacznie na jego południowopolskie pochodzenie, co potwierdza informację bł. Maurusa, że św. Świerad przybył do klasztoru (benedyktynów) na górze Zobor koło Nitry „*de terra Poloniensium*”. W okresie gdy św. Świerad przyszedł na świat (ok. 980), ziemie Polski południowej oraz prowincja Wag (z centrum w Trenczynie) należały prawdopodobnie do schrytianizowanego już Królestwa Czeskiego, a na przełomie X / XI wieku znalazły się pod władzą Bolesława Chrobrego. Wydaje się, że działalność eremicko-misyjną św. Świerada na obrzeżach państwa polskiego należy rozpatrywać na tle powstałych z inspiracji tego władcy misji św. Wojciecha, Pięciu Polskich Braci oraz św. Brunona i łączyć z ruchem misyjno-eremickim zakonu benedyktynów w Europie środkowej (obszerniej: (*Pietrzak, 1998; Bednarczuk, 2001*)).

Tabliczki z Podeblócia

W 1986 roku w miejscowości Podeblócie, położonej ok. 100 km na południe od Warszawy w pobliżu Wisły, w czasie prac wykopaliskowych prowadzonych przez pracowników Instytutu Archeologii UW, znaleziono datowane na IX-XI wiek trzy tabliczki ze znakami, z których pierwsza jest nieczytelna, a druga i trzecia zawierają podobne do siebie sekwencje znaków literowych przypominających majuskułę grecką. Kierownik ekspedycji profesor Jerzy Gąssowski (1987) uznał je za „najstarsze wczesnośredniowieczne zabytki pisma na ziemiach polskich”, a prowadząca wraz z nim badania terenowe dr E. Marczak w dalszym ciągu analizowała tabliczki przy udziale uczonych różnych specjalności (1998 i inne). Dotychczas jednak nie otrzymaliśmy kompletnego sprawozdania z wyników badań archeologicznych w Podeblóciu, natomiast w 1987 roku na łamach pism popularnonaukowych («Problemy», «Kultura», «Światowit», «Archeologia Żywa», «Z Otchłani Wieków») wywiązała się ożywiona dyskusja, w której wzięli udział wybitni polscy historycy, archeolodzy oraz językoznawca L. Moszyński. Część uczestników dyskusji odniosła się sceptycznie do samego odkrycia (L. Leciejewicz), a zwłaszcza do uznania go za świadectwo misji cyrylo-metodejskiej w Polsce (L. Moszyński, L. Tyszkiewicz), nie wykluczyli jednak tej możliwości T. Wasilewski, J. Bieniak i inni historycy („Kultura” IV, 1987).

Interpretacji napisów dokonał T. Wasilewski (1987), odczytując na tabliczce nr 2 litery greckie IXCN jako skrót bizantyjskiego I(HCOYC) X(PICTO)C N(IKA) ‘Jezu Chryste zwyciężaj’, a na tabliczce nr 3 napisany dwukrotnie monogram Chrystusa: IX / ICXC.

Dyskutowany tu chrystogram nawiązuje do objawienia, jakiego doznał Konstantyn Wielki (271-337), przed zwycięską bitwą o Rzym: „W godzinach popołudniowych, gdy słońce już chyliło się ku zachodowi, na własne oczy widział na niebie krzyż świetlany, unoszący się pod słońcem, z napisem: ἐν τούτῳ νικά ‘w tym zwyciężaj’. Widzenie to w zdumienie wprawiło jego samego i wszystkich żołnierzy, którzy szli za nim i na cud ten patrzeli [...] Miał zaś wygląd taki: Długa połączana włócznia miała przecznicę, nadającą jej postać krzyża. U samej góry włóczni był przymocowany wieniec ze złota i drogich kamieni. W nim znajdował się monogram Zbawiciela, a mianowicie duże litery, które jako pierwsze oznaczały imię Chrystusa, tak że litera P przechodziła w pośrodku litery X. Głoski te zwykł był cesarz później nosić na swoim szyszaku” (Euzebiusza z Cezarei «Vita Constantini» I, 28-31, oprac. A. Bober (Bober, 1965:109-110)). Chodzi tu więc o znany już w II wieku (z inskrypcji w katakumbach) chrystogram. Z dzieła Euzebiusza i innych autorów oraz monet Konstantyna wynika, że chrystogram ten został umieszczony na sztandarze wojskowym (labarum), hełmie Cesarza oraz na tarczach jego żołnierzy.

Chrystogram Konstantyna, poszerzony przez objawione mu: ἐν τούτῳ νικά, znalazł swój wyraz w bizantyjskim symbolu Chrystusa zwycięskiego w postaci liter E / XE - NI / KA ‘Jezu Chryste zwyciężaj’, umieszczanych w ramionach krzyża. Znak ten był w czasie nabożeństwa wyciskany przez kapłana na chlebie eucharystycznym (EK XIII, 2009: 165-173, oprac. M. Kruk). Pojawiał się na wizerunkach Chrystusa ukrzyżowanego, napisach wotywnych oraz enkolpionach i wraz z chrześcijaństwem dotarł na Ruś Kijowską, gdzie spotykamy go w inskrypcjach w postaci chrystogramu:

(1) na kamieniach dźwińskich w pobliżu Połocka z prośbą o wspomnienie dla kniazia Borysa, r. 128 (3razy).

(2) na krzyżu wykutym w kamieniu koło Drucka z 1171 z okazji przyjęcia na chrzcie imienia Vasilij przez ks. Rogwołoda Połockiego, syna Borysa.

(3) w napisie na obrusie mszalnym (antymensie) episkopa nowogrodzkiego Nifonta, r. 1148 (M. Wójtowicz 2005: nr 14-16, 20, ilustracje 44-46, 50). Obok tego spotykamy na Rusi liczne chrystogramy z literami XC = XPICTOC, m.in. na enkolpionach kijowskich z XII-XIII wieku odnalezionych na środkowym Podnieprzu (E. Gródek-Kciuk 1989: 102).

(4) na trzech tabliczkach glinianych znalezionych w Podeblociu (koło Garwolina / Radomia), które T. Wasilewski (1987), odczytał IXCN jako skrót bizantyjskiego I(HCOYC) X(PICTO)C N(IKA) ‘Jezu Chryste zwyciężaj’.

Również na terenie Polski odkryto liczne enkolpiony, głównie typu kijowskiego (B. Dąb-Kalinowska 1976; E. Gródek-Kciuk 1989; J. Ginalski 2001). Większość z nich pochodzi z XI-XIII wieku i zostały znalezione na terenie Grodów Czerwieńskich należących w latach 1031-1340 do Rusi (głównie w okolicach Sanoka, Przemyśla, Chełma i Drohiczyzna). Jedynie kilka z nich odnaleziono w Polsce centralnej (Ostrów Lednicki, Gniezno, Kraków Nowa Huta). Na dwóch występują chrystogramy:

(1) na jednym z pięciu enkolpionów znalezionych w czasie wykopalisk na wzgórzu Horodyszczce nad wsią Trepcza koło Sanoka (Ginalski, 2001: 362, rys. 10a). Chrystogram znajduje się na medalionach tworzących zakończenia ramion krzyża: pionowo: IC (góra) / XC

(dół), poziomo NI (lewy), K (A słabo widoczne), więc IC / XC - NI / KA, jak na niektórych enkolpionach typu kijowskiego.

(2) na enkolpionie znalezionym w latach 60-tych XX w. na Ostrowie Lednickim po prawej stronie ramienia poprzecznego krzyża umieszczone są litery XC (po lewej stronie zatarte puste miejsce, w którym może było IC ?). Jest on datowany na pierwszą połowę XI wieku (*Dąb-Kalinowska, 1976: 116, rys. 10*). W latach 1932-1935 znaleziono w jednym z grobów katedry gnieźnieńskiej brązowy krążek z literami greckim ἅγιος ‘święty’ oraz zaginiony w czasie wojny enkolpion (*Gródek-Kciuk, 1989: 126, nr 11*).

O ile wiadomo autorom tego artykułu, nikt dotychczas nie zestawiał napisów na tabliczkach z Podeblotcia z inskrypcjami greckimi na Rusi Kijowskiej. Wydaje się więc, że są one fragmentami jakichś prawosławnych obiektów sakralnych, na których powinien widnieć znak krzyża. Jak zauważył T. Wasilewski (1987), podwójna linia pionowa pod X na tabliczce nr 2 może być pozostałością po górnym ramieniu krzyża, nad którym były wyciśnięte chrystogramy IXCN (nr 2) i ICXC (nr 3) wzorowane na bizantyjsko-ruskim IC/XC - NI/KA.

W przekonaniu autorów niniejszego artykułu znalezione w Podeblotciu tabliczki należy łączyć z Rusią Kijowską, a nie z Wielkimi Morawami, gdzie nie znaleziono podobnych enkolpionów. Być może, napisy zostały wytłoczone ręką wyznawcy prawosławia wprowadzonego przez Bolesława Chrobrego z wyprawy kijowskiej w 1018 roku. Jednego z jeńców tej wyprawy znamy z imienia. Był nim Mojżesz Węgrzyn, który według «Kievo - pecerskiego paterika» (XIII / XVI w. MPH IV: 700-817; SSS III, 1967: 278) miał złożyć w Polsce potajemnie śluby zakonne na ręce mnicha greckiego z Góry Athos, a po powrocie do Kijowa osiadł w klasztorze. Z wyprawą kijowską łączą się również wybite w Kijowie lub w Polsce z przeznaczeniem dla odzyskanych w jej wyniku Grodów Czerwieńskich (R. Kiersnowski 1959) srebrne denary z wizerunkiem władcy i napisem cyrylicy na awersie i rewersie БОЛЕСЛАВЪ. Spośród 13 zachowanych egzemplarzy 9 znaleziono na terenie Polski (obszerniej: (*Bednarczuk, 2014*)).

PODSUMOWANIE

Jak z przedstawionych obserwacji na temat chrystianizacji Europy i Słowiańszczyzny zdaje się wynikać, chrzest Mieszka w 966 roku był aktem w procesie chrystianizacji Polski, która rozpoczęła się zapewne pod koniec IX wieku, kiedy (według «Legendy Panońskiej») książę Wiślan prześladował w swym państwie chrześcijan - zapewne morawskich misjonarzy, którzy według R. Olescha (*Olesch, 1989: 463-468*) docierali nawet do Słowian połabskich, a więc może też do Polan (por. wzmiankę u Galla o gościach u Piasta).

Na związki językowe ziem Polski południowej z Wielką Morawą w IX-X wieku wskazują również pewne zmiany fonetyczne. Chodzi o zjawisko kontrakcji, która, jak wykazał J. Marvan (*Marvan, 1979: 166*), została poprzedzona zanikiem interwokalicznej joty, a dokonała się przed zanikiem jeru słabego (ok. 1000 roku), który powodował wydłużenie powstałej w jej wyniku samogłoski. Centrum jej znajdowało się na obszarze Wielkiej Morawy, bo najpełniej została przeprowadzona w czeskim i zachodniosłowackim (czes. *vevoda*, ale pol. *województwo*); peryferią bliższą była wschodnia Słowacja, Górne Łużyce, północna Słowenia i południowa Polska (czes. *siti*, wsch.słowac. *siat*’, pd.pol. *siać*/pn.pol. *siejać*), a peryferią dalszą - północna Polska, dolne Łużyce, środkowa Słowacja, reszta Słowenii, obszar serbochorwacki. Do grupy ruskiej i bułgarsko-macedońskiej proces ten w ogóle nie dotarł. Przyjmując tę hipotezę, należałoby uznać północny zasięg kontrakcji jako granicę terytorium plemiennego Wiślan, Łędzan i plemion śląskich, związanych w czasie jej działania z państwem wielkomorawskim, a następnie czeskim.

Jak od dawna wiadomo (a udowodniła to ostatecznie (*Karpluk, 2001*)), ogromna

większość staropolskiej terminologii i imiennictwa chrześcijańskiego, przyszła do Polski z Czech, a wśród nich liczne cerkiewizmy. Niektóre z nich nie są znane w języku czeskim, por. wyżej *bogostawić, miłosirdy, oplcenie, sąmnienie, zbawić, zbawiciel, (?) gospodza* (Siatkowski, 1996: 195-225). Ostatnio jednak historyk poznański D. A. Sikorski (Sikorski, 2012: 223-272) zabrał głos na temat „rzekomo czeskiej proveniencji polskiej terminologii chrześcijańskiej”, dochodząc do wniosku:

Założenia badaczy, którzy uznali, że polska terminologia kościelna została przejęta z czeszczyzny zaraz na początku procesu chrystianizacji (od X w.), są w świetle aktualnego stanu wiedzy albo niewystarczająco uzasadnione z punktu widzenia językoznawczego, albo opierały się zasadniczo na wiedzy pozajęzykowej, najczęściej historycznej. Uwzględniając dotychczasowe uwagi krytyczne wobec stanu badań nad pochodzeniem polskiej terminologii kościelnej i weryfikację danych polegającą na usunięciu przesłanek historycznych z rozważań etymologicznych, nie można podtrzymać hipotezy misyjnej (X-XI wiek). Wydaje się, że badania nad kształtowaniem polskiego słownictwa kościelnego zostały do tego stopnia zdominowane przez powszechnie przyjmowane poglądy, że językoznawcy nie starali się formułować hipotez konkurencyjnych. Można mieć nadzieję, że powyższa krytyka stanu badań ośmieli do dalszych poszukiwań, które być może doprowadzą do rozwinięcia pobieżnie tu zarysowanej propozycji, wiążącej kształtowanie się polskiego słownictwa kościelnego z okresem późniejszym, a jego czeski - w dużym stopniu - charakter z dobrze poświadczonymi wpływami czeskimi na język polski w pełnym i późnym średniowieczu (272).

Z opinią tą trudno się zgodzić, ponieważ czeskie pośrednictwo w powstaniu polskiej terminologii chrześcijańskiej jest faktem bezspornym ze względu na uderzające podobieństwo fonetyczne, morfologiczne, znaczeniowe w setkach leksemów, którego nie da się inaczej objaśnić. Problemem jest jedynie niepewna chronologia wpływów czeskich w języku staropolskim ze względu na XIV-wieczną dopiero dokumentację. Posiadamy jednak szereg wskazówek pośrednich, takich jak: (1) formy z przegłosem e >'a, e >'o zakończonym w XI wieku, np. *ofiara, anioł, kościół*;

(2) terminy religijne w funkcji nazw osobowych i miejscowych zapisane w XII i XIII wieku, (3) czechizmy w Kronice Galla (Z. Stieber 1974: 304-306) i powstałej najpóźniej w XIII wieku «Bogurodzicy», oraz (4) bezsporny fakt, że warunkiem chrystianizacji było nauczanie wiernych w zrozumiałym dla nich języku; (5) wreszcie setki zapożyczeń czeskich (nie tylko w terminologii chrześcijańskiej), które miały się pojawić dopiero, jak pisze autor, „w pełnym i późnym Średniowieczu”.

Pozostając więc na stanowisku, że bezpośrednim źródłem ogromnej większości polskich terminów religijnych był język czeski, należy zapytać o dalsze ich pochodzenie. Jak wiadomo, docierały tu od IX wieku kilkoma drogami: (1) z greckiego Bizancjum, może już przez ariańskich Gotów, a następnie misję morawską Braci Soluńskich, (2) z romańskiej Akwilei przez Dalmację i Panonię, (3) z bawarskiego Salzburga i Pasawy (niektóre może przez podalpejską Karantanję) i nieliczne z dolnoniemieckiego (jałmużna, opiora) i frankijskiego (cerkiew, jeśli nie z gockiego).

Drugim źródłem polskiej i słowiańskiej terminologii religijnej są zapożyczenia i kalki z łaciny chrześcijańskiej (kościelnej), których znaczna ilość pochodzi z greki, a niektóre mają nawet swe źródło w hebrajskim. Trudno natomiast wskazać stare bezpośrednie zapożyczenia ze staro(wysoko/dolno) niemieckiego bez udziału czeskiego; pojawiają się one dopiero z epoki średnio-wysoko-niemieckiej. Jeszcze późniejsze są zapożyczenia cerkiewnoruskie, niektóre z fonetyką ukraińską (*batko, bajtko, czerniec, czyr(z)niec, diak, (i)humen, kum(a), maślnica, monastyr, popadia, prażnik, płaskur, pra/oskura, skomroszny, sobór, soroczny (post), Spas, wieńczenie*).

Wreszcie sporo terminów religijnych powstało na gruncie historycznym języka

polskiego (np. *baraniec, bezmiłość, bezwiństwo, bluźnierz, bożyczka, duszyca, klecha, meszne, nabożyć się, niepokalany, -a, narodzicielka, prosicielka, przebyt, świętopietrze, wszechmogący, zapiekląć, zmartwychwstać*). Ważnym świadectwem chrystianizacji jest postać fonetyczna (cerkiewnoczeska, gwarowa), geografia i chronologia imion chrześcijańskich, także w postaci nazw osobowych i miejscowych, a odkryte przez J. Gąssowskiego (1987) tabliczki z Podeblotcia, najstarsze zabytki pisma na ziemiach polskich, zawierają cerkiewnogreckie symbole wiary chrześcijańskiej, znajdujące paralele na Rusi.

References

- Bednarczuk, L. (2001). *Językowe dziedzictwo świętego Świerada*, [w:] Pietrzak, S. (Ed.) *Święty Świerad i jego czasy*, Nowy Sącz – Tropie, 190-217. [in Poland].
- Bednarczuk, L. (2014). *Tabliczki z Podeblotcia w świetle inskrypcji greckich na Rusi Kijowskiej*, [w:] *Studia Wschodniosłowiańskie*. Białystok, XIV: 143-150. [in Poland].
- Bober, A. (1965) *Antologia patrystyczna*. Krakow: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy. [in Poland].
- Bruckner, A. (1915). *Wpływy języków obcych na język polski*, [w:] *Język polski i jego historia*, cz. I, Krakow, 100-153. [in Poland].
- Bruckner, A. (1974). *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa: PWN. [in Poland].
- Chryścianizacja "Młodszej Europy"*. (2016). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM. [in Poland].
- Chryścianizacja Europy*. (2014). *Kościół na przełomie I i II tysiąclecia*, Poznań Wydawnictwo Naukowe UAM 2014. [in Poland].
- Cieślakowa, A. (1993). *Terminy chrześcijańskie odbite w staropolskich antroponimach*, [w:] *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Linguistica*, XXVII, 31-39. [in Poland].
- Dąb-Kalinowska, B. (1976). *Trzy enkolpiony kijowskie w Polsce*, [w:] *Biuletyn Historii Sztuki*, XXXVIII / 1, 3-11. [in Poland].
- Frinta, A. (1954). *Bohemismy a paleoslovenismy v lužickosrbske terminologii křest'anske a jejich dějepisny význam*. Praha: KLP. [in Poland].
- Gąssowski, J. (1987). *Najstarsze wczesnośredniowieczne zabytki pisma na ziemiach polskich*, [w:] *Problemy*, VI: 23-24, 33-35. [in Poland].
- Ginalski, J. (1999-2000). *Enkolpiony z grodziska Horodyszczce w Trepczy koło Sanoka*, [w:] *Acta Archaeologica Carpatica*, XXXV, 211-262. [in Poland].
- Grodek-Kciuk, E. (1989). *Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Proba klasyfikacji i datowania materiałów*, [w:] *Przegląd Archeologiczny*, XXXVI, 97-134. [in Poland].
- Holinka, R. (1934). *Sv. Svorad a Benedikt svēti Slovenska*, [w:] *Bratislava*, VIII, 304-348. [in Poland].
- Jireček, K. (1911). *Geschichte der Serben*. Gotha: F.A. Perthes. [in German].
- Kapiszewski, H. (1958). *Tysiąclecie eremity polskiego. Świrad nad Dunajcem*, [w:] *Nasza Przeszłość*, VIII, 54-81. [in Poland].
- Karaś, M. (1957). *Ze studiów nad polskimi grupami spółgłoskowymi: nagłos zaimka wszy(s)tek*, [w:] *BPTJ*, XVI, 115-144. [in Poland].
- Karpluk, M. (2001). *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*. Krakow: Wydawnictwo Naukowe DWN. [in Poland].
- Karpluk, M. (2010). *Staropolskie studia językoznawcze*. Krakow: Wydawnictwo Naukowe DWN. [in Poland].
- Kiparsky, V. (1934). *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*, Helsinki: Gedruckt von der Finnischen Literaturgesellschaft. [in German].

- Klich, E. (1927). *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań: Poznańskie T-wo Przyjaciół Nauk. [in Poland].
- Klimkowski, T. (2011). *Chryścianizacja ludności romańskiej na Bałkanach w świetle faktów historycznych i językowych*, [w:] *Balcanica Posnaniensia*, XVIII, 43-54. *Acta et studia*, nr XVIII. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. [in Poland].
- Kluge, F., Seebold, E. (1989). *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin – New York: Walter de Gruyter. [in German].
- Kucala, M. (2000). *Polszczyzna dawna i współczesna*, Kraków: Prace Instytutu Języka Polskiego. [in Poland].
- Lanckorońska, K. (1961). *Studies on the Roman-Slavonic rite in Poland*. Rome: *Inst. Orientalium Studiorum*. [in English].
- Lehr-Splawiński, T. (1962). *Dookoła obrządku słowiańskiego w dawnej Polsce*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci St. Pigoń*, Kraków, 127-132. [in Poland].
- Łesio, M. (1958). *Czy staropolskie imię Klimont i jego postacie pochodne mogą być świadectwem istnienia liturgii słowiańskiej w Polsce*, [w:] *Onomastyka*, IV / 1, 131-138. [in Poland].
- Łowmiański, H. (1979). *Religia Słowian i jej upadek (w. VI-XII)*, Warszawa: PWN. [in Poland].
- Malec, M. (2001). *Imię Świerad na tle rozwoju imiennictwa prasłowiańskiego i staropolskiego*, [w:] *Pietrzak, S. (Ed.). Święty Świerad i jego czasy, 170-188*. [in Poland].
- Marvan, J. (1979). *Prehistoric Slavic contraction*. London: University Park. [in English].
- Matla-Kozłowska, M. (2008). *Pierwsi Przemysłdźci i ich państwo*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. [in Poland].
- Matuszewski, J. (1978). *Słowiański tydzień. Geneza, struktura, nomenklatura*. Wrocław: Łódź. [in Poland].
- Milewski, T. (1965). *Język staro-cerkiewno-słowiański w średniowiecznej Polsce*, [w:] *ZNUJ, Prace Językoznawcze*, No. 15, 7-21. [in Poland].
- Moszyński, L. (1977). *Najstarsze zasięgi form obocznych crky // cirьky*, [w:] *Slovansko jezikoslovje. Nahtigalov zbornik*, Ljubljana, 281-292. [in Poland].
- Moszyński, L. (1994). *Znaczenie przedcyrylo-metodejskich tekstów słowiańskich związanych z misją salzburską dla kształtowania się ogólnosłowiańskiej terminologii chrześcijańskiej*, [w:] *Łódzkie Studia Teologiczne*, III, 121-131. [in Poland].
- Nowak, A. (2014). *Dzieje Polski, tom I do 1202: Skąd nasz rod*. Kraków: Biały Kruk. [in Poland].
- Olesch, R. (1989). *Kirillo-metodievske tradicije v drevjanopolabskom jazyke*, [w:] *Gesammelte Aufsätze. Dravaeno-Polabica: Koln – Wien*, 463-468. [in Poland].
- Ożog, K. (2015). *966. Chrzest Polski*. Kraków: Biały Kruk. [in Poland].
- Pietrzak, S. (1998). „Świrad zwany też Zoradem” – znad Adriatyku czy Dunajca, cz. I, [w:] *Slavia Antiqua*, t. 39, 81-158. [in Poland].
- Początki państwa polskiego*. (1966). *Księga Tysiąclecia*. (Reprint 2002), I-II, Poznań: Wydawn. PTPN. [in Poland].
- Polek, K. (2007). *Frankowie a ziemie nad środkowym Dunajem*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. [in Poland].
- Poleski, J. (2013). *Małopolska w VI-X wieku. Studium archeologiczne*. Kraków: *Historia Iaelionica*. [in Poland].
- Popowska-Taborska, H. (1995). *Ślady dawnych wierzeń słowiańskich utrwalone w kaszubskiej leksyce*, [w:] *Światowit*, No. 40, 144-157. [in Poland].
- Reczek, J. (1968). *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN. [in Poland].
- Šetka, J. (1976). *Hrvatska kršćanska terminologia*. Split: Vjenceslav Glibotić. [in Poland].

- Siatkowski, J. (1996). *Czesko-polskie kontakty językowe*, Warszawa: Energeia. [in Poland].
- Sikorski, D. A. (2011). *Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM. [in Poland].
- Sikorski, D. A. (2012). *Początki Kościoła w Polsce. Wybrane problemy*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN. [in Poland].
- Skok, P. (1925). *La semaine slave*, [w:] *Revue des Etudes Slaves*, V, 14-23. [in Poland].
- Skok, P. (1971-1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I-IV. Zagreb: JAZU. [in Poland].
- Sławski, F. (1952-1982). *Słownik etymologiczny języka polskiego (SEJP)*, t. I-V. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego. [in Poland].
- Sławski, F. (2011). *Słowotworstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności. [in Poland].
- Taszycki, W. (1975). *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*. Wrocław: Ossolineum. [in Poland].
- Třestík, D. (2009). *Powstanie Wielkich Moraw*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. [in Poland].
- Urbańczyk, P. (2008). *Trudne początki Polski*, Wrocław. Labuda, G. (Ed.). [w:] *Roczniki Historyczne*, LXXIV, 209-231. [in Poland].
- Urbańczyk, P. (2012). *Mieszko Pierwszy tajemniczy*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika. [in Poland].
- Wąlkowski, G. (2015-2016). *Piastowie a Rzesza w latach 937 / 939 – 1138*, I-III. Warszawa: Wąlkowski Wydawnictwo. [in Poland].
- Waniakowa, J. (1998). *Nazwy dni tygodnia w językach indoeuropejskich*. Kraków: Wydawnictwo IJP PAN. [in Poland].